

**АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ПОДІЛЛІ
В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО
(КВІТЕНЬ — ЛИСТОПАД 1918 РОКУ)**

Здобуття Україною суверенітету активізувало дослідження історії вітчизняного державотворення. В зв'язку з цим важливим є історичний досвід гетьманату П. Скоропадського 1918 р., оскільки тодішні соціально-економічні процеси характерні і для сьогоденної України. Водночас нашій країні з її курсом на створення правової держави з соціально орієнтованою ринковою економікою слід взяти до уваги ті причини, які не дозволили Гетьману Скоропадському реалізувати свою аграрну програму.

Враховуючи те, що на прикладі Поділля особливо яскраво простежуються, як певні успіхи в стабілізації економіки, так і значні прорахунки у вирішенні аграрної проблеми і, як наслідок, втрата владою авторитету серед селянства, важливим завданням є дослідження аграрних перетворень гетьманського уряду в регіонах України.

Ступінь наукової розробленості обраної проблеми є недостатньою. Проте, окремі аспекти економічного розвитку Поділля в добу Гетьманату П. Скоропадського висвітлені в працях Г. В. Терели, М. А. Рубача, В. П. Воловика, Р. Д. Ляха, Н. А. Ковальнової, П. П. Захарченко, які досліджували внутрішньополітичні процеси на Поділлі у 1918 р. [1]. Економічну і фінансову сторону аграрної політики уряду Української Держави розкрито в роботах С. Мякоти і П. Гай-Нижника [2].

В спадок від Центральної Ради гетьманату дістались не лише влада, але і значні економічні проблеми. Оцінюючи соціально-економічну ситуацію в Україні на квітень 1918 р., П. Скоропадський цілком вірно зазначав, що "... економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для найбагатшої колись України постає грізна примара голоду..." [3].

Перелічені Гетьманом кризові тенденції в економіці були характерними і для Поділля. Причини їх виникнення носили затяжний і комплексний характер. Народне господарство України було значно ослаблено Першою світовою війною, суспільно-

політичною нестабільністю 1917 — 1918 рр., неефективною економічною політикою російського Тимчасового і українсько-го урядів, радянсько-українською війною та австро-німецькою окупацією.

Неефективність економічної політики УНР найяскравіше простежується на прикладі сільського господарства. Радикальне соціально-економічне законодавство Центральної Ради (III і IV Універсали, Земельний закон від 18 січня 1918 р.), в основі якого лежала ідея соціалізації майна і, в тому числі землі поміщиків, стало для селян певним “законним” підґрунтям при захопленні власності заможних станів. Внаслідок цього, внутрішньополітична нестабільність найбільше позначилась на стані сільського господарства. На березень 1918 р. з 3664 приватновласницьких (поміщицьких) господарств Поділля, близько 50–60 % — було розгромлено і пограбовано, а земля — захоплена безземельними і малоземельними селянами [4]. Катастрофічних масштабів, межуючи з повсюдним знищенням, сягнули самовільні вирубки лісів. Нерідко знищувались парки і зони відпочинку [5]. Зокрема, в Гайсинському повіті було повністю знищено дачні посадки “Київ” і “Березіль” [6].

Однак, легко захопивши чужу землю, селяни часто були не в змозі її обробити. Скорочення посівних площ призвело до зменшення врожайності [7]. Так, в порівнянні з дореволюційним періодом у 1918 р. на Поділлі врожайність жита зменшилась на 31 %, озимої пшениці — на 71 %, ярових — на 11 % [8].

Загалом, навесні 1918 р. українська національна економіка складала цілком розхитаний механізм, непридатний для обслуговування потреб країни.

Одним із напрямків стабілізації сільського господарства було налагодження нормальної роботи цукрової галузі. Задля цього уряд надав цукровим заводам значні кредити, здійснив заходи щодо забезпечення їх сировиною [9], а з ініціативи Подільського губернського старости Кисельова для покращення обробітку полів цукрових буряків було введено щоденну оплату праці і скасовано 8-годинний робочий день в сільській місцевості [10]. Завдяки зазначеним методам державного регулювання вдалось відновити роботу 48 із 52 підприємств цукрової промисловості [11], які дали державі значні грошові надходження в бюджет. Наприклад, тільки цукрова монополія принесла уряду

355 млн. карбованців чистого прибутку. Крім того, в державних сховищах наприкінці 1918 р. було зосереджено 48 тисяч тонн цукру [12].

Оскільки основною галуззю економіки України в період гетьманату було сільське господарство, в якому був зайнятий 71 % населення, головним пріоритетом економічної діяльності уряду було проведення аграрної реформи.

Тому уряд створив земельні комісії (15 травня 1918 р.), які повинні були забезпечити цивілізоване повернення майна і землі поміщикам, сприяти полагодуванню аграрних конфліктів [13]. Однак, вже 18 травня 1918 р. голова Ради Міністрів наказав губернським старостам у випадку відмови селян повертати розграбоване майно через земельні комісії, вжити заходів до примусового повернення майна, застосовуючи поліцію, а в окремих випадках і військові частини [14]. Незважаючи на заборону Кисельова, поміщики почали залучати до процесу відновлення приватної власності підрозділи австро-угорців, Державної варти, комендантські сотні. Звичним явищем для Поділля стали карні експедиції, за допомогою яких влітку 1918 р. в регіоні було відновлено поміщицьке землеволодіння [15].

Найважчим для селян при відновленні власності поміщиків було відшкодування їм завданих збитків, чим землевласники часто зловживали [16]. Наприклад, один із поміщиків Ямпільського повіту за зруйноване майно вартістю 150 тисяч карбованців стягнув з селян 250 тисяч. В Ново-Ушицькому повіті поміщики за зруйнований дім вартістю 15–20 тисяч змушували селян сплатити 200 тисяч карбованців. В Ольгопільському повіті деякі поміщики вимагали відшкодування збитків в сумі 0,5-1,5 млн. карбованців [17].

Припинення анархічної соціалізації землі, відновлення приватної власності стало успіхом уряду, але влада допустила суттєву помилку, не направивши процес відновлення приватної власності в правове русло. Спроба створення законного і дієвого механізму повернення поміщицького майна шляхом відкриття земельних комісій провалилась.

Відновлення поміщицького землеволодіння викликало значне незадоволення серед селян. Не погоджуючись з поверненням дореволюційного аграрного ладу, селяни відмовлялись працювати в маєтках [18]. Щоб зібрати врожай на поміщицьких зем-

лях, 8 липня 1918 р. урядом був прийнятий закон “Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства”, одне з положень якого надавало новостворюваним губернським земельно-ліквідаційним комісіям право примусово залучати до сільськогосподарських робіт в поміщицьких господарствах місцеве населення [19]. Реалізуючи цей закон, губернський староста Поділля 24 липня 1918 р. видав постанову, в якій всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників покладались на сільські громади, що брали участь у пограбуванні економії. Селяни повинні були виконувати сільськогосподарські роботи на вимогу землевласників за грошову або натуральну плату, не меншу від встановленого в постанові мінімуму. Якщо ж землевласники і селяни не могли погодити розмір оплати праці селян, його встановлювали земельно-ліквідаційні комісії.

Однак, працювати в маєтках селяни не хотіли навіть за оплату. В свою чергу, уряд допустив значну помилку не створивши вчасно (до збору врожаю) земельно-ліквідаційні комісії. В подільській губернії зазначені комісії були створені, переважно, в серпні — вересні 1918 р. [20], а тому збір врожаю в поміщицьких економіях в липні 1918 р. забезпечувався силовим примусом спеціальних агрономічних команд окупаційних військ [21].

В цілому, застосування позаекономічного примусу при залученні селян до робіт в маєтках викликало значне невдоволення владою, однак, таким чином уряд забезпечив збір врожаю в економіях поміщиків [22].

Остаточне розчарування селянства в гетьманській владі було викликане введенням хлібної монополії в травні 1918 р. [23]. Відповідна урядова постанова зобов’язувала всіх виробників зернових культур продавати продукцію тільки державним заготівельним установам. Вищезазначений захід фактично припинив дію ринкового принципу свободи торгівлі, проголошеного ще у першому зверненні Гетьмана до громадян України, і позбавив селян права вільно розпоряджатися продукцією власного господарства. Невдоволення селян можна зрозуміти, адже у травні 1918 р. державна закупівельна ціна за пуд пшениці становила 6,4 карбованців, а ринкова — від 9 до 12 карбованців [24]. В жовтні 1918 р. зазначені показники становили відповідно 9,6 і 40 карбованців [25].

Введення хлібної монополії було підтверджено законом від

15 липня 1918 р. “Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави”. Згідно цього закону вся кількість хліба, під яким розумілось жито, пшениця, просо, квасоля, горох, кукурудза, ячмінь, овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи з названих культур, за винятком запасу для харчування і господарських потреб, який визначався Міністром продовольчих справ повинна була бути продана виробниками тільки державним установам.

Згідно з рішенням уряду на 1 душу селянської родини залишалося на рік 240 кг зернових та 48 кг крупів. В середньому селянська родина на Поділлі нараховувала 5,32 осіб. Отже, теоретично на 1 селянську родину залишалося близько 1276,8 кг зернових і 255,36 кг круп. Оскільки норма прохарчування середньої селянської родини в рік становила 1431,14 кг зернових, кількість теоретично залишених урядом селянській родині продуктів була достатньою [26].

Необхідність вирішення аграрного питання була очевидною. На думку П. Скоропадського, перша складова аграрної проблеми — це велика щільність населення, що займається сільським господарством, адже на 100 десятин посівної площі в середньому по Україні припадало 126, а на Поділлі — 142 сільських жителів. Велика щільність населення при слабо розвинутій промисловості створювала ситуацію за якої був неможливим перехід частини жителів села на роботу в міста — центри промисловості, — що могло б послабити земельне питання і спинити подрібнення селянських наділів. Друга складова частина аграрної проблеми, вважав Скоропадський, полягає у надзвичайно примітивних способах обробки землі, які доступні селянам, що значно знижувало врожайність. Так, середній показник врожайності пшениці з 1 десятини за 1908 — 1911 рр. складав у 8 губерніях України 57,8 пудів і, зокрема на Поділлі — 64 пуди. Третя важлива складова частина аграрного питання — малоземелля селянства при наявності великого поміщицького землеволодіння [27].

Загалом, з усіх регіонів України найгострішим земельне питання було в Подільській губернії. Із загальної кількості землеволодіння в 3,6 млн. десятин — 31,5 % (1,2 млн. десятин) належало приватновласницьким господарствам, переважно — великим латифундистам. Взагалі великих маєтків, кожен з яких мав більше 500 десятин землі, на Поділлі було 874.

Їм належало 1156 тисяч десятин землі, що складало більше 30 % загального землеволодіння регіону [28]. В цілому на одне з 3664 приватновласницьких господарств Поділля в середньому припадало по 327,7 десятини землі.

Водночас, 593642 селянські господарства Поділля володіли 60,3 % всієї землі (2,2 млн. десятин) [29]. Однак, на одне селянське господарство губернії припадало 3,7 десятин землі, з яких посівні площі складали лише 2,1 десятин [30]. Більшість селянських господарств Поділля (63 %) були безземельними і малоземельними. З них — 20,5 % не мали орної землі, або мали наділ до однієї десятини, а 45 % — мали наділи розмірами від 1,1 до 3 десятин. Деяко більшими (від 3 до 5 десятин) були земельні наділи господарств селян-середняків, чисельність яких складала 22,2 % від загальної кількості селянських господарств. Заможними були лише 14,8 % селянських дворів Поділля, кожне з яких мало більше 5 десятин землі [31].

Лише аграрна реформа могла збільшити селянське землеволодіння. За підрахунками місцевого земства цивілізований розподіл землі поміщиків і різних установ Поділля міг збільшити селянське землеволодіння на 42 % і, зокрема середній розмір одного селянського господарства — до 4,8 десятин землі [32].

Оскільки проведення аграрної реформи містило в собі політичний аспект і давало можливість збільшити соціальну базу влади Павло Скоропадський виступав за невідкладне вирішення аграрної проблеми. Будучи прихильником існування заможного стану селян-середняків і враховуючи особливості аграрного питання на Україні, Гетьман вважав, що земельну реформу слід здійснювати тільки шляхом компромісу, в основі якого повинні лежати принципи: а) викупу державою у великих землевласників всієї землі, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів і сімейних господарств; б) передачі землі за плату малоземельним селянам [33].

Першим кроком уряду на шляху створення нового земельного устрою став затверджений Гетьманом 14 червня 1918 р. “Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями”. В законі підтверджувалась приватна власність на землю. Купувати землю без обмежень дозволялось лише новоствореному Державному земельному банку, який повинен був продавати її ділянками на більше 25 десятин. Крім

того, протягом 3 років придбану землю необхідно було розмежувати на індивідуальні відруби [34].

Таким чином, закладались підвалини для розвитку дрібного та середнього господарства на Україні. Однак, селяни не мали коштів, щоб скористатись цим законом і придбати землю, а поміщиків цей закон не зобов'язував продавати землю Державному земельному банку і тому був прийнятий ними як невдалий урядовий проект [35].

В руслі основних принципів аграрної реформи уряд затвердив закон про ліквідацію черезсмужного землеволодіння селян. Для подільських селян в перспективі цей закон міг мати велике значення, оскільки 97,8 % їх земель перебувало у черезсмужному землекористуванні [36].

Внаслідок постійної протидії поміщиків законопроект аграрної реформи розроблявся дуже повільно. Лише 22 жовтня 1918р. було засновано Вищу земельну комісію, яку очолив сам П. Скоропадський. На початку листопада 1918 р. проект земельної реформи був представлений Гетьману. Згідно законопроекту всі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені державою, а потім продані за допомогою Державного земельного банку, але не більше 25 десятин в одні руки. Господарства, що мали високе агрокультурне значення, залишались в розмірах до 200 десятин. Більші розміри, але не вище за 1 000 десятин, могли мати маєтки цукрових заводів, племінні та насієнні господарства [37].

Таким чином аграрний законопроект передбачав в першу чергу вирішення проблем малоземельних селян та формування бази громадянського суспільства шляхом утворення міцного класу селян-власників.

Проте, великі землевласники і далі чинили опір аграрній реформі. Лише в грудні 1918 р., коли війська Директорії підходили до Києва, опозицію було зломлено і на останньому засіданні уряду схвалено принцип примусового відчуження землі.

В цілому гетьманська аграрна політика викликали розчарування селян у владі, зумовила розгортання масових протестів, найрадикальнішою формою якого став повстанський рух.

Таким чином, в період гетьманату на Поділлі, як і в Україні загалом, завдяки відновленню деяких ринкових принципів господарювання, застосування методів державного регулюван-

ня економіки уряд досяг певних успіхів у стабілізації деяких галузей народного господарства. Однак, влада не спромоглася провести аграрну реформу і це стало однією з найголовніших причин падіння гетьманського режиму.

Джерела та література

1. Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К., 1956. — 457 с.; Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX — на початку XX ст. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Випуск II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2000. — С. 58–62; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) — Київ — Донецьк, 1975; Ковальова Н. А. Українська Держава П. Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання // Борисфен. — 1999. — № 5. — С. 19–20; Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1998. — 188 с.
2. Мякота С. Є. Економічна політика уряду Української держави (травень — грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 19 с.; Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917 — 1919 рр. // УІЖ. — 1998. — №4. — С. 14-22.
3. Державний вісник. — 1918. — № 1. — 16 травня.
4. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К., 1956. — С. 60.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 628. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 221; ЦДАВО України. — Ф. 1792. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 57.
6. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). — Ф. 3868. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 61.
7. ЦДАВО України. — Ф. 1061. — Оп. 2. — Спр. 1а. — Арк. 38-40.
8. Новий шлях. — 1919. — 21 червня.
9. ЦДАВО України. — Ф. 1391. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 23; ЦДАВО України — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 4.
10. ЦДАВО України. — Ф. 1385. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 125; ЦДАВО України. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 13.
11. ЦДАВО України. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 71.
12. Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917 — 1919 рр. // УІЖ. — 1998. — № 4. — С. 15.
13. ЦДАВО України. — Ф. 1385. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 168.
14. ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 116-117.
15. ЦДАВО України. — Ф. 628. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 231.

16. ЦДАВО України. — Ф. 628. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 1.
17. Українська РСР в період громадянської війни 1917 — 1920 рр.: В 3-х т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 350-351.
18. Ковальова Н. А. Українська Держава П. Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання // Борисфен. — 1999. — № 5. — С. 19.
19. Подільські губернiальнi вiдомостi. — 1918. — № 63.
20. Подільські губернiальнi вiдомостi. — 1918. — №№ 74-81.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 394.
22. ЦДАВО України. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 255-261.
23. Закон о праве на урожай 1918 г. На территории Украинской Державы. Законодательные акты 1918 г. Вып. V. Законы Украинской Державы. Апрель — Июнь. — Одесса., 1918. — С. 11.
24. Державний вiсник. — 1918. — № 29. — 1 серпня; ДАВО. — Ф. Д-286. — Оп. 1. — Спр. 544.
25. Житть Подолии. — 1918. — 18 жовтня.
26. Календар. Справочна книжка на 1919 р. — Кам'янець-Подiльський, 1919. — С. 96.
27. Скоропадський П. Спогади: кiнець 1917 — грудень 1918. — К.; Фiладельфiя, 1995. — С. 283-284.
28. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К., 1956. — С. 11.
29. Статистический справочник по аграрному вопросу. Землевладение и землепользование. — Выпуск 1. — М., 1917. — С. 10.
30. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. — Выпуск 1. — Камянец-Подольский, 1917. — С. 4.
31. Воловик В. П. Соцiально-економiчне становище Подiлля наприкинцi XIX — на початку XX ст. // Науковi записки ВДПУ iм. М. Коцюбинського. — Випуск II. Серiя: Iсторiя: Збiрник наукових праць. — Вiнниця, 2000. — С. 60.
32. Календар. Справочна книжка на 1919 р. — Кам'янець-Подiльський, 1919. — С. 99.
33. Скоропадський П. Спогади: кiнець 1917 — грудень 1918. — К.; Фiладельфiя, 1995. — С. 285-286.
34. Державний вiсник. — 1918. — № 15. — 16 червня.
35. Мякота С. Є. Економiчна полiтика уряду Української держави (травень — грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. iст. наук. — К., 1997. — С. 19.
36. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 — 1923 рр.) — К. — Донецьк, 1975. — С. 85.
37. Витанович І. Аграрна полiтика українських урядiв революцiї й вивольних змагань 1917 — 1920 // Український iсторик. — 1967. — № 3-4. — С. 49.

Анотації

Антонишин А. П. Аграрные преобразования на Подолье в период гетманства П. Скоропадского (апрель — ноябрь 1918 года).

В статье поднимается вопрос аграрных отношений. Стремления гетмана П. Скоропадского создать класс сильных селян-хозяев и создать систему государственного регулирования распределения земельной собственности не были осуществлены. Нерешение земельного вопроса в 1918 г. стало одной из главных причин падения Украинской Державы.

Antonishin A. P. The agrarian innovations on Podol during the rule of Hetman P. Skoropadsky (April — November, 1918).

The article is devoted to the question of agrarian reforms. Hetman P. Skoropadsky's intentions to create a class of strong peasants-landlords and a system of state control over land property distribution were not implemented. The failure in solving the land question in 1918 turned out to be one of the major reasons of Ukrainian State's decline.

О. П. Безносюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬОНІВ НА ТЕРЕНАХ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1946 — 1948 РОКАХ

До однієї з актуальних тем історії належить висвітлення діяльності органів внутрішніх справ України. Серед праць радянських та вітчизняних дослідників слід відзначити наукові доробки М. М. Паніна, В. С. Біленка, П. П. Михайленка, Я. Ю. Кондратьєва та інших, в яких автори подають загальну картину діяльності органів внутрішніх справ України від часу виникнення і до сьогодення [1]. Окремі дослідники, зокрема, А. С. Чайківський, П. В. Добров, А. Є. Шевченко та інші, розглядають питання діяльності спеціальних воєнізованих формувань НКВС УРСР — винищувальних батальйонів — у роки Великої Вітчизняної війни на теренах східних, центральних та південних регіонів України [2]. Щодо західних областей, то їх діяльність фрагментарно згадується в окремих працях І. Г. Біласа, В. І. Сергійчука, І. О. Андрухів, А. Й. Француза та ін. [3]. Водночас не знайшли достатнього відображення у діяльності ОВС такі аспекти, як участь винищувальних бата-